

กว่าจะเป็น สวนสัตว์ดุสิต: กำเนิดและการเปลี่ยนแปลง สมัยรัชกาลที่ 5 - พ.ศ. 2481 Before Becoming the *Dusit Zoo*: Its Origin and Development from the King Rama V Period to A.D. 1938

จิรศักดิ์ ทองดี (Tirasak Thongdee)¹

ณัฐพร ไทยจงรักษ์ (Nathaporn Thaijongrak)²

Received: October 16, 2021

Revised: November 17, 2021

Accepted: December 20, 2021

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการสร้าง *เขาดินวนา* ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและการเปลี่ยนแปลงจนถึง พ.ศ. 2481 ด้วยระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยใช้เอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง ได้แก่ เอกสารจดหมายเหตุ บันทึกความทรงจำของบุคคล พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ ราชกิจจานุเบกษา วิทยานิพนธ์ รวมถึงหนังสือที่เกี่ยวข้องกับการสะสมสัตว์ และการเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ส่งผลให้เกิดการสร้าง *เขาดินวนา* โดยนำเสนอในรูปแบบของการพรรณานาวีเคราะห์ ซึ่งผลการศึกษพบว่า การเสด็จประพาสต่างประเทศใน

¹ หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

Master of Arts Program in History, Faculty of Social Sciences,
Srinakharinwirot University

² ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

Department of History, Faculty of Social Sciences, Srinakharinwirot University

แถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเอเชียใต้ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในช่วงทศวรรษ 2410 ทำให้พระองค์ได้ทอดพระเนตรสวนพฤกษชาติและสวนสัตว์กลายเป็น ประสบการณ์ส่วนพระองค์ที่มีส่วนทำให้เกิดการสร้าง *เขาดินวนา* ภายในพระราชวังดุสิต ขึ้นใน พ.ศ. 2442 เพื่อให้เป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจในฐานะสวนพฤกษชาติมิได้ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้เป็นสวนสัตว์เพราะสัตว์ถูกจำกัดให้อยู่เพียงบางพื้นที่ ของพระราชวังดุสิตเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ใน พ.ศ. 2481 *เขาดินวนา* ได้กลายสภาพเป็น *สวนสัตว์ดุสิต* ในที่สุด

คำสำคัญ: *สวนสัตว์ดุสิต, เขาดินวนา, สวนพฤกษชาติ*

Abstract

The purpose of this research is to study the establishment of *Khao Din Wana* and its development from the reign of King Rama V to A.D. 1938. It employed a historical approach using primary and secondary sources, including archival materials, memoirs, royal rescripts, Thai Government Gazettes, theses and books about animal collections as well as domestic and international travelogues of King Rama V that led to the founding of *Khao Din Wana*. Presented in the form of analytical description, the research found that King Rama V had visited botanical and zoological gardens in Southeast Asian and South Asian countries during 1867-1877. These experiences then led to the establishment of *Khao Din Wana* in Dusit Palace in 1899. Originally, *Khao Din Wana* was intended to be a creational botanical garden, where animals and wildlife were kept within the designated areas in the Dusit Palace. In 1938, *Khao Din Wana* was eventually turned into the *Dusit Zoo*.

Keywords: *Dusit Zoo, Khao Din Wana, Botanical Garden*

บทนำ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) เสด็จประพาสต่างประเทศทั้งในเอเชียและยุโรป เพื่อทรงศึกษาเรียนรู้ความเจริญก้าวหน้าของประเทศมหาอำนาจตะวันตกและชาติที่ตกอยู่ภายใต้อาณานิคมของชาติเหล่านั้น พระองค์ทรงเก็บเกี่ยวสิ่งที่มีประโยชน์แล้วทรงนำมาปรับหรือผสมผสานกับสิ่งที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย เพื่อให้เกิดการพัฒนาปรับปรุงประเทศและเป็นพื้นฐานในการจัดการบ้านเมืองให้ได้มากที่สุด เช่น เสด็จประพาสสิงคโปร์และชวา พ.ศ. 2413-2414 เสด็จประพาสอินเดีย พ.ศ. 2415 เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 พ.ศ. 2440 เป็นต้น พระองค์เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสิ่งก่อสร้างและสถานที่ต่าง ๆ ในประเทศเหล่านั้นทั้งพระราชวัง พิพิธภัณฑสถาน โรงมหรสพ รวมถึงความเจริญก้าวหน้าทางด้านคมนาคม การสื่อสาร อีกสิ่งหนึ่งที่ได้ทรงพบ คือ วัฒนธรรมการพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกในพื้นที่ของเอเชีย ซึ่งเป็นลักษณะการพักผ่อนท่ามกลางธรรมชาติในสวนพฤกษชาติที่รายล้อมไปด้วยพืชพรรณนานาชนิดและเหล่าสรรพสัตว์ทั้งหลาย เช่น สวนสัตว์ของอดีตกษัตริย์แคว้นอูธในอินเดีย (สหราชอาณาจักรฉบับที่ 2546, หน้า 78) สวนดอกไม้ของจีนวังโปในสิงคโปร์ สวนสัตว์ที่เมืองปัตตาเวีย (กรมศิลปากร, 2514, หน้า 12) เป็นต้น จะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมการพักผ่อนในสวนพฤกษชาตินั้นกำลังเป็นที่นิยมในประเทศอาณานิคมของตะวันตกในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ต่อมาเมื่อเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2440 พระองค์ยังได้เสด็จไปทอดพระเนตรสวนพฤกษชาติและสวนสัตว์ของประเทศต่าง ๆ ทั้งในอังกฤษ เดนมาร์ก อิตาลี เยอรมนี ทำให้เกิดการนำความนิยมในการพักผ่อนหย่อนใจในสถานที่ตามธรรมชาติในสวนพฤกษชาติที่เป็นที่นิยมในขณะนั้นมาสร้างให้เกิดขึ้นในสยาม

คนไทยส่วนมากมักมีความเข้าใจว่า การทอดพระเนตรกิจการสวนสัตว์ในต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเกิดขึ้นครั้งแรกช่วงการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 แต่หากพิจารณาตามหลักฐานเอกสารจดหมายเหตุการเสด็จประพาสต่างประเทศแล้วจะพบว่า การเสด็จไปทอดพระเนตรกิจการสวนสัตว์เป็นครั้งแรกเกิดขึ้นจากการเสด็จประพาสประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาล เหตุที่คนส่วนใหญ่มีภาพจำเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การเกิดสวนสัตว์หลังจากการเสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2440 เพราะเมื่อหลังการเสด็จประพาส

หนดังกล่าว พระองค์ทรงสร้างสวนดุสิตเพื่อเป็นสถานที่ในการเสด็จประพาสผ่อนคลาย พระราชอิริยาบถของพระองค์และพระบรมวงศานุวงศ์ และเมื่อเสด็จประพาสหมู่เกาะชวา ใน พ.ศ. 2441 ได้ทรงนำดวงดาวจำนวนหนึ่งมาจากชวา ทรงเลี้ยงไว้ในสวนกวางบริเวณ พื้นที่ที่เรียกว่า “สวนชวา” แล้วโปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่า *เขาดินวนา* ซึ่งพื้นที่ *เขาดินวนา* ได้กลายเป็นพื้นที่พักผ่อนของชนชั้นสูงที่มีความใกล้ชิดธรรมชาติ ถือเป็นปอดของ พระนคร อีกทั้งยังมีสัตว์น้อยใหญ่ที่ถูกนำมาเลี้ยงไว้เป็นสัดส่วน เช่น ช้าง ม้า กวาง เป็นต้น ส่งผลให้ *เขาดินวนา* กลายเป็นสวนพฤกษชาติเรื่อยมาจนกระทั่ง ใน พ.ศ. 2481 *เขาดินวนา* ได้กลายสภาพเป็นสวนสัตว์ดุสิตในที่สุด

อย่างไรก็ตาม งานศึกษาเกี่ยวกับสวนสัตว์ในเชิงประวัติศาสตร์ในสังคมไทย มีเพียงเล็กน้อย มักพบงานที่อธิบายถึงประวัติความเป็นมาของสวนสัตว์แบบทั่ว ๆ ไป ขาดการวิเคราะห์ถึงบริบทของการเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงเวลาที่ทำให้การอธิบายเรื่อง พัฒนาการของสวนสัตว์นั้นมีการอธิบายไปในรูปแบบของเส้นตรงที่ไม่ได้แสดงให้เห็น ถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นกับสวนสัตว์แต่อย่างใด งานวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษา จุดกำเนิดของ *เขาดินวนา* ที่กลายมาเป็น *สวนสัตว์ดุสิต* ภายใต้การเปลี่ยนแปลงทาง สังคมที่เริ่มจากวัฒนธรรมการพักผ่อนหย่อนใจที่ได้รับมาจากตะวันตกและถูกนำมา ปรับใช้ให้เข้ากับสังคมไทย โดยในบทความวิจัยนี้ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงจุดกำเนิด ของการสร้าง *เขาดินวนา* ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 และการเปลี่ยนแปลงจนถึง พ.ศ. 2481

การทบทวนวรรณกรรม

จากการทบทวนวรรณกรรมงานศึกษาพัฒนาการของสวนสัตว์ในประเทศไทย พบว่า เท่าที่มีผู้ศึกษามาได้ศึกษาสวนสัตว์มักเน้นไปที่ประเด็นของมุมมองทางด้าน สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ประเด็นทางด้านแนวคิดเกี่ยวกับสัตว์ของคน เป็นต้นว่า

กลุ่มวรรณกรรมว่าด้วยสวนสัตว์

วิทยานิพนธ์เรื่อง *สวนสัตว์ มายาคติว่าด้วยธรรมชาติและสัตว์ป่า* ได้อธิบายว่า สวนสัตว์เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจในเมือง มีธรรมชาติ สัตว์ป่า และแมกไม้ร่มรื่น เป็น ประดิษฐานกรรมทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งภายใต้ระบบการสื่อความหมายของมนุษย์ สัตว์ที่จะถูกเรียกว่าแสนรู้ได้นั้นขึ้นอยู่กับการเล่นบทบาททางของมนุษย์ได้ (เอกชัย เอื้อธารพิสิฐ, 2545)

หนังสือเรื่อง *Zoo and Aquarium History: Ancient Animal Collections to Zoological Gardens* ได้กล่าวถึงสวนสัตว์ต่าง ๆ ทั่วทุกมุมโลก โดยเริ่มศึกษาตั้งแต่สมัยเมโสโปเตเมีย ในส่วนของเมืองไทยได้ลงรายละเอียดเพียงว่าจุดเริ่มต้นมาจากการสะสมสัตว์หายากต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นช้างเผือก นก เต่า สัตว์ในท้องถิ่นต่าง ๆ กล่าวเพียงว่าสวนสัตว์เกิดขึ้นปีใด (Kisling, 2001)

หนังสือเรื่อง *สิงสาราสัตว์ มานุษยวิทยาว่าด้วยสัตว์และสัตว์ศึกษา* มีบทความที่เกี่ยวข้องกับสวนสัตว์ กล่าวถึงการเกิดสวนสัตว์ในต่างประเทศว่า มีต้นกำเนิดมาจากการสร้างสวนพฤกษศาสตร์ในฝรั่งเศสสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ 13 และพัฒนาจากโรงเรียนสัตว์จนกลายเป็นการสะสมสัตว์หายากโดยชนชั้นนำ โดยยึดหลักธรรมชาติวิทยา อธิบายถึงกระแสความนิยมในการสร้างสวนสัตว์ทั่วไป งานชิ้นดังกล่าวเป็นการเล่าเรื่องไปเรื่อย ๆ กล่าวถึงสวนสัตว์ในประเทศไทยเพียงผิวเผินและยกให้เป็นหน้าที่ของนักประวัติศาสตร์ในการอธิบายความเป็นมาของสวนสัตว์ แต่ข้อมูลในหนังสือชิ้นนี้กลับมีประโยชน์ต่อการศึกษาในลักษณะของการอธิบายแนวคิดเรื่องสัตววิทยา ธรรมชาติวิทยาที่เกิดขึ้นในสังคมตะวันตกตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 และอธิบายความนิยมสะสมสัตว์ของชนชั้นปกครองในประเทศต่าง ๆ (สุดแดน วิสุทธิลักษณ์, 2560)

กลุ่มวรรณกรรมว่าด้วยการใช้เวลาว่าง

วิทยานิพนธ์เรื่อง *การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2445-2475* ของวีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ ได้อธิบายถึงวัฒนธรรมการพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยามระหว่าง พ.ศ. 2445-2475 โดยพิจารณาถึงการพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกชนิดต่าง ๆ ที่ชนชั้นนำของสังคมรับเข้ามา ได้แก่ กีฬา งานอดิเรกละครพูด และการพักผ่อนตากอากาศ (วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ, 2545)

กลุ่มวรรณกรรมว่าด้วยวังสวนดุสิต

หนังสือเรื่อง *วังสวนดุสิต* โดย บัณฑิต จุลาสัย และพีรศรี โปวาทองมุ่งนำเสนอเรื่องราวของพระราชวังสวนดุสิตซึ่งเป็นสถานที่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นโดยมีแรงบันดาลใจจากพระราชวังและวังในทวีปยุโรปที่ทรงพบเห็นจากการเสด็จประพาสยุโรปเป็นสัญลักษณ์ของเมืองสมัยใหม่ งานชิ้นดังกล่าวสามารถนำข้อมูลที่อธิบายถึงการสร้างสวนป่าในสวนดุสิตเข้ามาใช้ในการอธิบายความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติวิทยาของชนชั้นสูงได้ (บัณฑิต จุลาสัย และพีรศรี โปวาทอง, 2557)

การศึกษาข้อมูลในเอกสารประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมพระราชวังดุสิต: รายงานผลการวิจัย โดย บัณฑิต จุลาลัย และพีรศรี โปวาทอง เป็นงานวิจัยที่ได้รวบรวมหลักฐานชั้นต้นที่เกี่ยวกับพระราชวังดุสิตในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โดยสำรวจ รวบรวม และทำสำเนาเอกสารชั้นต้นจากแหล่งต่าง ๆ ได้แก่ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดเฉพาะสำนักราชเลขาธิการ ประกอบกับเอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างมากในการค้นหาข้อมูลเกี่ยวกับการใช้พื้นที่ส่วนต่าง ๆ ของพระราชวังดุสิต ตลอดจนการปรับปรุงซ่อมแซมและงานอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง (บัณฑิต จุลาลัย และพีรศรี โปวาทอง, 2550)

กล่าวโดยสรุปได้ว่า งานศึกษาส่วนใหญ่กล่าวถึงสวนสัตว์ในเชิงสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา หากเป็นในเชิงประวัติศาสตร์นั้นมิได้จำเพาะเจาะจงไปยังจุดกำเนิดของสวนสัตว์ในประเทศไทยได้อย่างลึกซึ้งและขาดการนำเสนอการเปลี่ยนแปลงบริบททางสังคม

วิธีการวิจัย

บทความวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ (historical approach) ที่เน้นการค้นคว้าจากเอกสาร (documentary research) ทั้งหลักฐานชั้นต้นจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ได้แก่ เอกสารจดหมายเหตุต่าง ๆ ราชกิจจานุเบกษา พระราชหัตถเลขาและหลักฐานชั้นรอง ได้แก่ หนังสืองานศพ วิทยานิพนธ์ และบทความจากวารสารต่าง ๆ ซึ่งได้ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลใช้วิธีการวิพากษ์เอกสารชั้นต้นและชั้นรอง ทั้งวิพากษ์ภายนอกและวิพากษ์ภายใน เพื่อตรวจสอบข้อมูลว่าเป็นจริงหรือเท็จ และตรวจสอบเอกสารว่าเป็นเอกสารของจริงหรือไม่ แล้วนำเสนอด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์จากหลักฐานชั้นต้นและชั้นรอง โดยใช้กระบวนการวิธีการทางประวัติศาสตร์

ผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง กว่าจะมาเป็น *สวนสัตว์ดุสิต*: กำเนิดและการเปลี่ยนแปลงสมัยรัชกาลที่ 5 - พ.ศ. 2481 สามารถแบ่งผลการศึกษาในประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

การเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญสำหรับการปรับเปลี่ยนประเทศในด้านต่าง ๆ ทั้งทางด้านสังคม การปกครอง การต่างประเทศ การศาล การศึกษา การสาธารณสุข ฯลฯ ให้ทันสมัย คิวไลซ์ตามมาตรฐานของระเบียบโลกใหม่ซึ่งมีมหาอำนาจตะวันตกเป็นผู้นำในการอธิบายถึงพัฒนาการเพื่อนำประเทศไปสู่ความทันสมัยดังกล่าว การเสด็จประพาสต่างประเทศจะเห็นถึงพัฒนาการของการปรับเปลี่ยนความคิดไปสู่ความทันสมัยของชนชั้นนำไทยซึ่งในขณะเดียวกันอีกภาพหนึ่งที่ได้ คือ การสร้างความเป็นสยามหรือไทย จากความไม่แน่ใจว่าควรจะปรับหรือเปลี่ยนสิ่งใดเพื่อจะไปสู่ความคิวไลซ์ จึงรับสิ่งที่ได้รู้ได้เห็นไว้ทั้งหมดจนถึงการคัดเลือกเฉพาะสิ่งที่คาดว่าจะสามารถนำมาปรับประยุกต์เข้ากับความเป็นไทยได้ (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, สุชาติ สวัสดิ์ศรี และอรอนงค์ ทิพย์พิมล, 2547, หน้า 25) พระองค์ทรงมีพระราชดำริในการพัฒนากรุงสยามให้มีความเจริญทางกายภาพให้เท่าเทียมกับนานาประเทศ ทรงมีรับสั่งถึงความดีของฝรั่งเศสพระราชทานไว้ว่า เป็นฝักฝ่ายข้างความเจริญของยุโรป คือ ความรู้และความคิด ในขณะเดียวกันจะต้องไม่ลืมว่าเราเป็นคนไทย ดังที่ทรงตักเตือนนักเรียนไทยในต่างประเทศว่า ให้พึงนึกในใจว่าเราไม่ได้มาเรียนจะเป็นฝรั่ง เราเรียนเพื่อจะเป็นคนไทยที่มีความรู้เสมอด้วยฝรั่ง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2458, หน้า 138)

ความจำเป็นในการเรียนรู้ความเจริญของตะวันตกทำให้ชนชั้นนำสยามโดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสเยือนดินแดนอาณานิคมของตะวันตกในคาบสมุทรมลายู โดยเหตุผลที่ทรงเลือกเสด็จประพาสอาณานิคมในคาบสมุทรมลายูเนื่องจากทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทอดพระเนตรวิธีการปกครองบ้านเมืองของชาวตะวันตกตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสานต่อสิ่งที่พระราชบิดาทรงพระราชดำริไว้ เพื่อทรงพิจารณาความเจริญนำมาพัฒนาประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นกษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่เสด็จประพาสต่างประเทศ ทรงตระหนักถึงความจำเป็นทั้งในการสร้างฐานอำนาจของตนเองและการปรับปรุงบ้านเมืองสยามให้ทันสมัย หนึ่งในสิ่งที่พระองค์ทรงกระทำเพื่อการดังกล่าว ได้แก่ การเสด็จประพาสต่างประเทศเพื่อทอดพระเนตรแบบอย่างการปกครอง ตลอดจนสภาพสังคม เศรษฐกิจของประเทศต่าง ๆ (วิรุทธ ศรีสุวรรณ

กิจ, 2545, หน้า 53) เพื่อประโยชน์ทางการเมือง ส่วนเรื่องการท่องเที่ยวนั้นเป็นเพียงผลพลอยได้หรือส่วนหนึ่งที่มาจากการเสด็จประพาส (ปิ่นเพชร จำปา, 2545, หน้า 95) จึงทำให้นอกจากจะได้ผลประโยชน์ในทางการเมืองแล้ว การเสด็จประพาสต่างประเทศยังทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้เรียนรู้วัฒนธรรมการพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกในรูปแบบของสวนพฤกษชาติและสวนสัตว์ไปด้วยในเวลาเดียวกัน

การเสด็จทอดพระเนตรสวนพฤกษชาติและสวนสัตว์นั้น เริ่มต้นจากการเสด็จประพาสสิงคโปร์และชวา ครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2413-2414 ได้เสด็จไปทอดพระเนตรสวนดอกไม้สวนของจีนวังโปที่สิงคโปร์ และเมื่อเสด็จไปเมืองปัตตาเวีย ได้เสด็จทอดพระเนตรสวนซังสัตว์ (สวนสัตว์) ดังปรากฏข้อความว่า

“วันที่ 6 ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 5 เวลาเช้าโมงเศษ เสด็จทอดพระเนตรสวนซังสัตว์ต่าง ๆ แล้วทอดพระเนตรวัดอังกฤษ (โปรเตสแตนต์) แล้วไปวัดฝรั่งเศส (โรมันคาทอลิก) เวลาบ่าย 4 โมง เสด็จทอดพระเนตรตึกมิวเซียมที่ไว้ของโบราณซึ่งมีในแผ่นดินชวาแลประเทศต่าง ๆ เวลา 2 ทุ่มมีการเดินรำในพวกขุนนางออฟฟิเชอฝ่ายทหาร (แต่งตัวกันต่าง ๆ แล้ว) มีดอกไม้ไฟต่าง ๆ ที่ตึกคองคอคเคีย (สโมสรทหาร) แล้วเสด็จกลับ”
(กรมศิลปากร, 2514, หน้า 23-24)

การเสด็จประพาสสวนสัตว์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในทวีปเอเชียเกิดขึ้นอีกครั้งเมื่อครั้งเสด็จประพาสอินเดีย ใน พ.ศ. 2414 ณ เมืองกัลกัตตา (เมืองหลวงภายใต้การปกครองของบริติชอินเดีย) โดยทรงมีกำหนดการประทับแรมเป็นเวลา 9 วัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสวนสัตว์ของวาไลด อาจี ซาห์ (Wajid Ali Shah) (ค.ศ. 1822-1887) อดีตกษัตริย์แห่งอูธ (แคว้นอูธหรืออวัธระ ถูกผนวกรวมกับอำณานิคมอินเดียของอังกฤษ ใน พ.ศ. 2399 กษัตริย์ถูกขับออกจากบัลลังก์และถูกเชิญมาอาศัยที่ซานเมืองกัลกัตตา) พระองค์ทรงได้รับเงินเบี้ยหวัดปีละ 1,200,000 รูปี เป็นรายได้ตอบแทนการที่อังกฤษผนวกเอาอาณาจักรนี้ เข้าเป็นส่วนหนึ่งของบริติชอินเดีย เงินเบี้ยหวัดจำนวนนี้ทำให้พระองค์ทรงใช้ชีวิตได้อย่างหรูหรา และทรงสร้างเมืองของพระองค์ขึ้นได้ ซึ่งสวนสัตว์ของวาไลด อาจี ซาห์ แห่งนี้ มีความยิ่งใหญ่อลังการตามพระราชานิยมของอดีตกษัตริย์พระองค์นี้ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า

“...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถูกนำเสด็จไปเยี่ยมชมโรงเลี้ยงสัตว์ หรือสวนสัตว์ที่สร้างโดยอดีตกษัตริย์แห่งแคว้นอูธ โรงเลี้ยงสัตว์เหล่านี้ ได้รับการกล่าวขานถึงว่าเป็นสวนสัตว์ที่ดีที่สุดแห่งหนึ่งของโลก มีนก สัตว์ป่าและงู จำนวนมากถึง 20,000 ตัว บ้างอยู่ในกรง บ้างก็เดินไปมา และบินว่อน อยู่ในพื้นที่ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นลำห้วย รอยแยกของร่องหิน หรือตามสมุมทุมพุ่มไม้ที่มีใบไม้หนาทึบ ที่บริเวณโดยรอบอ่างเก็บน้ำหรือ ทะเลสาบที่มีขนาดยาว 300 ฟุต กว้าง 240 ฟุต และมีชีวิตอยู่ได้ด้วย ปลาขนาดชนิดเท่าที่เงินสามารถหาซื้อได้ สิ่งในอดีตกษัตริย์ทรงโปรดปราน ที่สุด คือ นกพิราบที่เลือกสรรแล้วกว่า 18,000 ตัว ได้มีการสร้างที่อยู่ให้ พวกงูเป็นพิเศษ โดยสร้างภูเขาจำลองที่มีลักษณะคล้ายโดมสูงประมาณ 30 ฟุตไว้ตรงกลางสระน้ำ แล้วเจาะรูไว้ที่ภูเขานั้นเป็นระยะ ๆ ตั้งแต่ ด้านบนถึงด้านล่าง ส่วนบรรดาภูเขานั้นถูกจัดเก็บไว้ภายในเพื่อ ความปลอดภัย และนำมาจัดแสดงเมื่อได้เป็นที่ต้องการเท่านั้น อดีตกษัตริย์ ได้จ้างคนสวนทำงานอยู่ในพื้นที่นี้ถึง 300 คน และทรงใช้จ่ายเงินเป็น ค่าอาหารในโรงเลี้ยงสัตว์นี้เดือนละ 500 ปอนด์สเตอร์ลิง...”

(สหาย สาคชิตอนันท์, 2546, หน้า 78)

นอกจากนี้ ในการเสด็จประพาสอินเดียในครั้งนี่ยังได้เสด็จพระราชดำเนินไปยัง เมืองบาร์ริกปอร์ เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสวนสาธารณะและโรงเลี้ยงสัตว์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า

“...ได้ทอดพระเนตรสวนสาธารณะและเสด็จโรงเลี้ยงสัตว์ โดยสวนสาธารณะที่เสด็จไปเยือน มีเนื้อที่ประมาณ 250 เอเคอร์ โดยมี ต้นไทรขนาดใหญ่ที่อยู่ด้านข้างบ้านพักของข้าหลวงใหญ่ ได้เผยให้เห็น ภาพภูมิประเทศอันงดงามของสถานที่นี้ซึ่งมีทะเลสาบและต้นไม้ โรงเลี้ยงสัตว์ที่มีการดูแลเป็นอย่างดี หรือการสะสมสัตว์ชนิดต่าง ๆ ที่ได้ ดำเนินมาตั้งแต่ พ.ศ. 2346 จึงกลายเป็นศูนย์กลางของความสนใจ...”

(สหาย สาคชิตอนันท์, 2546, หน้า 87-88)

การเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสวนสัตว์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวนั้นเป็นการเสด็จพระราชดำเนินตามกำหนดการที่รัฐบาลอังกฤษวางไว้ โดย

เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ทั้ว บุนนาค) ซึ่งตามเสด็จในครั้งนั้นได้อธิบายไว้ว่า รัฐบาลอังกฤษได้เชิญเสด็จพระราชดำเนินไปเยือนเมืองต่าง ๆ และจัดให้ทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ของอังกฤษในอินเดีย (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2522, หน้า 31) เพื่อให้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญที่อังกฤษทำกับอินเดียแสดงถึงสัญลักษณ์ของการขีดหน้าชุดาและความเป็นที่นิยมในการรอดสวนสัตว์ เพื่อโชว์ความศิวิไลซ์ การเอาสัตว์แปลก ๆ มาไว้ได้มากเท่าใด ยิ่งแสดงนัยยะให้เห็นความเป็นมหาอำนาจหรือความเจริญมากเท่านั้น อีกทั้งยังเป็นการประกาศตนอย่างกลาย ๆ ว่า มีดินแดนใต้อาณานิคมมากมาย ซึ่งแสดงถึงแสนยานุภาพที่แผ่ขยายอย่างมากของชาตินั้น ๆ

การเสด็จประพาสชาวและสิงคโปร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นอาณานิคมของฮอลันดาและอังกฤษตามลำดับเพื่อทรงสัมผัสและทอดพระเนตรการจัดการบ้านเมืองโดยยุโรปในละแวกเพื่อนบ้านของสยาม พระองค์เสด็จทอดพระเนตรเทคโนโลยีและสถาบันใหม่หลายอย่างที่ไม่เคยมีหรือแตกต่างจากที่มีในสยามขณะนั้น (ธงชัย วินิจจะกุล, 2546, หน้า 25)

เมื่อเสด็จประพาสชาวครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2439 ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรสวนโบทานิคอลกาเดน เมืองปัตตาเวีย (กรมศิลปากร, 2514, หน้า 35) เมื่อเสด็จพระราชดำเนินจากเมืองปัตตาเวียโดยรถไฟไปถึงตำบลบุงเตนซอร์ค ประทับแรมที่โรงแรมเบลลู ในเวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินประพาสสวนโบทานิคอล ซึ่งสวนนี้มีขนาดใหญ่โตและมีต้นไม้ใหญ่น้อยเป็นอันมากเกินจะบรรยาย สวนโบทานิคอลเป็นที่พอพระราชหฤทัยถึงกับเสด็จไปอีกในเวลาเย็น ทรงพระดำเนินประพาส ทรงม้าพระที่นั่งประพาสในสวนนั้นจนค่ำ (กรมศิลปากร, 2514, หน้า 36) นอกจากนี้ ยังได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสวนสัตว์และทรงทำกิจกรรมปาร์ตี้ในสวนในเมืองสุราการ์ตาอีกด้วย (กรมศิลปากร, 2514, หน้า 48)

ต่อมาเมื่อเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2440 ได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสวนพฤกษชาติและสวนสัตว์ (ที่เลี้ยงสัตว์) ของประเทศต่าง ๆ ซึ่งถูกกล่าวไว้ในจดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 โดยพระยาศรีสทเทพ (เส็ง วิริยศิริ) เป็นผู้บันทึกและอธิบายรายละเอียดต่าง ๆ ไว้อย่างชัดเจน พบว่า มีการเสด็จประพาสสวนพฤกษชาติ สวนสาธารณะ สวนสัตว์ (โรงเลี้ยงสัตว์) ในหลายประเทศ อาทิ อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ ออสเตรีย เดนมาร์ก และ อังกฤษ

ประเทศอิตาลีซึ่งเป็นประเทศแรกในทวีปยุโรปที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส โดยพื้นที่สวนพฤกษชาติและสวนสัตว์ที่เสด็จประพาส ได้แก่ เมืองเจนัวและเมืองฟลอเรนซ์ ดังข้อความต่อไปนี้

“...ตึกแห่งเจนัวมารับเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสตึกภาพสีน้ำมันซึ่งตั้งอยู่ในสวนซึ่งเป็นสวนคนพลเมืองไปเที่ยวเตร่ได้เป็นสวนย่อม ๆ (สวนสาธารณะ) มีต้นไม้ของเมืองหนาวปลูกต่าง ๆ และมีที่ปลูกต้นกุหลาบและยี่ลุ่นต่าง ๆ มีดอกใหญ่และงามกว่าที่ปลูกในเมืองร้อน ที่ประตูสวนมีร้านที่ขายของรับประทานได้ดี”

(พระยาศรีสทเทพ, 2451, หน้า 159-160)

ในขณะที่เดียวกันข้อความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาที่ส่งถึงสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถได้ทรงอธิบายสวนแห่งนี้ว่า “ดอกกุหลาบยี่ลุ่นมีดอกใหญ่สวยงาม มีต้นกุหลาบสีครึ่งดอกใหญ่ ๆ เป็นอันมาก ฉันบอกกับเขาวัวแม่เล็กชอบ เขาเก็บมาให้ฉัน ได้ทับและจะส่งเข้าไปให้ดู ไม่มีเวลาที่จะเดินได้ในสวนนั้น เพราะเต็มไปด้วยคนพอเป็นคลองเดินไปเท่านั้น” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2501, หน้า 139)

ในเมืองฟลอเรนซ์ ประเทศอิตาลี ได้เสด็จพระราชดำเนินวังปิตติ (Palazzo Pitti) ในเมืองฟลอเรนซ์ ซึ่งเป็นพระราชวังที่ประทับของกษัตริย์อิตาลี ทอดพระเนตรสวนภายในเขตพระราชวัง ดังข้อความต่อไปนี้

“...รถพระที่นั่งผ่านหน้าวัง เลี้ยวซ้าย เข้าในช่องตึกดำถึงเขตสวนเรียกว่า สวนโบโบลี (Boboli) อยู่หลังวังปิตติ สวนนี้ตั้งอยู่บนเนินเขาลาด ๆ เป็นสวนที่เจ้าผู้ครองเมืองฟลอเรนซ์ ทรงพระนามว่าคอสโมที่ 1 ให้นายช่างชาวอิตาลีเป็นผู้วางแบบสร้างตั้งแต่ 327 ปีมาแล้ว เป็นสวนป่าไม่ใช่สวนดอกไม้ คือปลูกต้นไม้ใหญ่ ๆ มีไม้โอ๊คและสนเป็นพื้น ไม้เหล่านี้ปลูกตามสองฟากทางในสวน ถ้าเป็นทางใหญ่ปลูกต้นไม้ใหญ่ทางเล็กก็จัดแต่งต้นไม้ให้เล็ก แล้วตัดกิ่งใบสองฟากให้เรียบแน่นดังเช่นว่าเป็นกำแพงทำด้วยใบไม้ตามปลายทางทำให้เป็นช่องคูหาและมีรูปตุ๊กตาศิลาไปตั้งไว้งามน่าพิศวง...ทรงพระดำเนินประพาสต่อมาถึงสระย่อม ๆ มีน้ำเลี้ยงปลาเงินปลาทอง ทรงเคาะริมอ่วงให้ปลาแล้วทรงโปรยเศษขนมปังให้ปลากิน...”

(พระยาศรีสทเทพ, 2451, หน้า 283-284)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายความรู้สึกที่ได้เยี่ยมชมผ่านพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถว่า “เป็นด้วยจะต้องไปเที่ยวที่สวนหลังวังเจ้าแผ่นดิน เป็นป่าหิมพานต์เกาะสีชังแท้ ๆ เขาว่าฉันไปส่วนหนึ่งใน 10 ส่วนเท่านั้น ไปขึ้นที่แลแห่งหนึ่ง เห็นบ้านเมืองทั่ว ลักษณะเกาะสีชังเป็นแต่ขยายให้ใหญ่ขึ้นอีก 10 เท่า” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2501, หน้า 12)

เมื่อเสด็จประพาสประเทศสวีเดนและแลนด์ในช่วงเวลาหนึ่งได้เสด็จพระราชดำเนินสวนตั้งข้อความตอนหนึ่งในจดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ.116 ความว่า

“...เสด็จพระราชดำเนินไปป่าคาริอานา (*Pare d' Ariana*) มิสเตอร์ปอลเดคุด (*Paul des Goutts*) ซึ่งเป็นเลขานุการของกรมเกษตรและการช่างรับและนำเสด็จพระราชดำเนินประพาสมิวเซียมแล้วทรงพระราชดำเนินไปในป่า มีต้นสนใหญ่ต้นหนึ่งงามดี มีกิ่งยื่นออกจากต้นประมาณ 20 ฟุต และมีนกยูงอยู่หนึ่งตัว รูปร่างคล้ายกับนกยูงเมืองเราแต่ขนต่างกัน คือ นกยูงที่นี้ขนตั้งแต่คอตลอดไปจนหน้าอกเป็นสีเหลืองน้ำเงินสด กลางหลังต่อไปถึงหางและที่ปีกก็มีแววอย่างนกยูงแต่สีขาวเป็นดวง ๆ มีหงอนคล้ายกับหงอนไก่ฟ้าคอปองไม่เรียวย รวมความว่าไม่งามเหมือนนกยูงเมืองเรา”

(พระยาศรีสทเทพ, 2451, หน้า 174)

ในประเทศออสเตรียได้เสด็จประพาสสวนพฤกษชาติและสวนสัตว์ ตั้งข้อความตอนหนึ่งในจดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ.116 ความว่า

“...เสด็จพระราชดำเนินออกจากหน้าพระราชวังมาในสวนเขินบรุนขึ้นเนินมาตามทางข้างซ้ายมือ มีน้ำพุเรียนเนบตุน เลี้ยวขวาขึ้นมาถึงศาลาบนเนินกลางสวน เรียกว่า ศาลากลอรียอตเต (*gloriette*) สวนนี้ติดกับหน้าพระราชวังใหญ่โตมากจนถึงกับทำที่สวนเลี้ยงสัตว์ต่าง ๆ มีเรือนกระจกปลูกต้นไม้ด้วยอากาศร้อน เปิดให้ประชาชนทั้งหลายมาเที่ยวได้ เรือนกระจกมีปลูกต้นไม้อย่างชนิดต้นตาล ต้นมะพร้าว ต้นหมากต่าง ๆ มีต้นกล้วย เฟิร์นและกล้วยไม้...แล้วทรงพระดำเนินพร้อมด้วยเจ้านายมาทอดพระเนตรที่ขังสัตว์ มีนกยูงและนกเล็กใหญ่ ลิง

เนื้อ กวางทราย หมิวาสน้ำตาลต่าง ๆ เสือใหญ่ เสือดาว นางสิงโตใหญ่
3 ตัว สมเสร็จมีลูกช้าง 2 ช้าง และสัตว์อื่น ๆ เป็นอันมากที่ส่งมาจาก
ต่างประเทศ หลายเพศหลายพันธุ์...”

(พระยาศรีสทเทพ, 2451, หน้า 326)

เมื่อเสด็จถึงประเทศเดนมาร์ก ดยุกแห่งคัมเบอร์แลนด์และพระชายาทูลเชิญให้
เสด็จประพาสวังและสวนของพระองค์เพื่อเป็นเกียรติ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จไปเนื่องจากเกรงว่าจะทำให้ผู้เชิญเสียเวลาจึงทรงยกเลิก แล้วเสด็จไป
ในภายหลัง นอกจากนี้ยังได้เสด็จสวนพฤกษชาติในประเทศเดนมาร์ก (พระยาศรีสทเทพ,
2451, หน้า 303) นอกจากนี้ยังได้เสด็จพระราชดำเนินไปชมพระราชวังฟรีเดนสבוד
ได้ทรงบรรยายถึงสวนพฤกษชาติของพระราชวังแห่งนี้ไว้ว่า

“...เสด็จพระราชดำเนินในวโนทยานอันเป็นที่สำราญ วโนทยาน
นี้ใหญ่กว้าง ต้นไม้อย่างต้นพีชต้นโอ๊คใหญ่ ๆ รมรื่น สองข้างทาง
พื้นสวนเป็นที่เนินขึ้น ๆ ลง ๆ ลาด ๆ ทางและถนนสำหรับเดินเที่ยวเล่น
ฝ่ายตะวันตกสุดเป็นทะเลสาบน้ำจืดใหญ่กว้างภูมิฐาน เสด็จพระราชดำเนิน
ตามทางในอุทยานนั้น ทอดพระเนตรต้นไม้ใหญ่ ซึ่งพระเจ้าชาร์
อะเล็กซานเดอร์ที่ 3 แห่งรัสเซีย (พระเจ้าชาร์อะเล็กซานเดอร์ที่ 3
ทรงอภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงดักมาร์แห่งเดนมาร์ก) ได้ทรงตัดเปลือกไม้
ไว้เป็นพระนามย่อ...”

(พระยาศรีสทเทพ, 2451, หน้า 457)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายเพิ่มเติมว่า หลังจากเสร็จ
ภารกิจ ทรงกลับที่ประทับแล้วทรงเดินเล่นในสวนแห่งนี้ซึ่งเป็นสถานที่ของพระเจ้า
ชาร์อะเล็กซานเดอร์ที่ 3 ไว้เล่นกับเด็ก ๆ ขนาดโตเท่าสวนเต่าเก่าเท่านั้น (พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2501, หน้า 82) เมื่อเสด็จไปยังประเทศอังกฤษ
ได้เสด็จไปสวนสัตว์ด้วย ดังข้อความตอนหนึ่งในจดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป
ร.ศ. 116 ความว่า

“...เสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตร
สวนสัตว์เรียกว่า ซูลออิคอลการ์เดน (zoological garden) เซอร์วิลเลียม
พะเลาเวอร์ นายกสวนสัตว์และเจ้าพนักงานผู้ใหญ่ในสวนสัตว์หลายนาย

คอยรับและนำเสด็จพระราชดำเนิน ได้ทอดพระเนตรที่ซังนกต่าง ๆ ที่ซัง
วานร ที่อ่างแมว น้ำและเพนกวินเป็นของนำดูมาก แล้วทรงพระดำเนิน
มาทอดพระเนตรที่ซังสิงโต (ไลออน) ถึงที่ซังปลาต่าง ๆ เจ้าพนักงาน
จัดการเลี้ยงน้ำชาในเรือนซึ่งใกล้กับที่นี่ ทรงเสวยพระสุธารสแล้วเสด็จ
มาทอดพระเนตรที่ซังสัตว์ใหญ่ มีแรด อูฐ ม้า น้ำเรียกอิปโปโปตมะมัส
และสัตว์อื่น ๆ อีกหลายอย่างจนย่ำค่ำจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับ
พระราชวังบัคคิงฮัม...”

(พระยาศรีสหเทพ, 2451, หน้า 497)

จะเห็นได้ว่า จุดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ของพระยาศรีสหเทพ
เป็นหลักฐานชิ้นสำคัญที่มีเนื้อหาส่วนหนึ่งกล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมชม
สวนสาธารณะ สวนพฤกษชาติและสวนสัตว์ในประเทศต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสถานที่เหล่านี้ถูกจัดวางไว้ในหมยกำหนดการ
เสด็จพระราชดำเนินที่จัดทำโดยรัฐบาลของประเทศนั้นหรือบางครั้งได้รับการกราบทูลเชิญ
จากบุคคลสำคัญ ส่งผลให้เมื่อได้เสด็จไปเยี่ยมชมแล้วจึงเป็นที่พอพระราชหฤทัย ทั้งยัง
ได้ทรงชื่นชมวัฒนธรรมการพักผ่อนที่ทันสมัยในขณะนั้นและทรงรับการอวดความเป็น
ตะวันตกอันศิวิไลซ์ด้วยพระองค์เอง ในขณะเดียวกันการเสด็จพระราชดำเนินสถานที่
เหล่านั้นเป็นการสะท้อนถึงความแพร่หลายของรสนิยมการพักผ่อนของชาวตะวันตกที่
ให้ความสำคัญกับธรรมชาติมาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งการสร้างสวนสัตว์สาธารณะ
ได้เกิดขึ้นและขยายวงกว้างในยุโรป จนกระทั่งกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตามเมืองหลัก
ของยุโรปจะมีสวนสัตว์ประจำเมืองของตนเอง เช่น สเปน ฮังการี เยอรมนี เป็นต้น
(Mullan & Marvin, 1998, p. 110) ส่งผลให้สถานที่เช่นนี้กลายเป็นจุดเด่นที่เมื่อใด
ที่มีแขกบ้านแขกเมืองมาเยือนจะต้องเชิญชวนผู้มาเยือนเข้ามาเยี่ยมชมเป็นการอวด
ความทันสมัยอย่างหนึ่งของชาวตะวันตก

ดังนั้นจะพบว่า ก่อนการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2440 พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเคยเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร
สวนสัตว์ สวนสาธารณะต่าง ๆ ในอาณานิคมของชาติตะวันตกซึ่งอยู่ในแถบเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้และเอเชียใต้มาก่อนแล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2413-2414 การเสด็จประพาส
สวนสัตว์ สวนพฤกษศาสตร์ ในช่วงเสด็จประพาสยุโรปจึงไม่ได้เป็นเรื่องแปลกใหม่

หากแต่เป็นการเสด็จเยี่ยมชมสถานที่สำคัญต่าง ๆ ตามธรรมเนียมสำหรับพระราชอาคันตุกะของกษัตริย์แต่ละประเทศ อีกทั้งสวนพฤกษชาติหรือสวนสัตว์เหล่านั้นเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจในวัฒนธรรมของยุโรปที่ได้รับความนิยมอย่างมากในคริสต์ศตวรรษที่ 19 เช่น สวนสัตว์ในประเทศอังกฤษ สวนพฤกษชาติในเมืองเจนัว ประเทศอิตาลี เป็นต้น ความนิยมในการสร้างสวนพฤกษชาติประจำเมืองหรือประจำพระราชวังนั้นเป็นค่านิยมหลักที่ก่อให้เกิดการสร้างพระราชวังดุสิต

การสร้าง *เขาดินวนา* ในพระราชวังดุสิต

ก่อนที่พระราชวังดุสิตจะถือกำเนิดนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างสวนที่ใช้เป็นที่สำราญพระราชหฤทัยไว้บริเวณข้างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานคือ “สวนขวา” และได้รับการปรับปรุงให้ขยายกว้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการสร้างสระน้ำ เกาะเล็ก เกาะน้อย สร้างพระที่นั่งทองโรงละครใหญ่ 3 หลัง (นั่งน้อย ศักดิ์ศรี, ฦพิศร กฤตติกากุล และดรณี แก้วม่วง, 2525, หน้า 113) มีการก่อกูเขาและปลูกต้นไม้ ภายในสวนมีการประดับโคมไฟ โปรดให้พาสัตว์สองเท้า สี่เท้า มาปล่อยตามธรรมชาติ บางชนิดมีการทำกรงใส่ เช่น นกแก้ว นกขุนทอง นกโนรี นกสัตวา มีละคร การละเล่นสมโภช หากมีชาวต่างประเทศหรือเจ้าประเทศราชใหญ่น้อยที่เข้ามาเข้าเฝ้า จะโปรดให้พนักงานนำเข้าไปชมพระราชอุทยานสวนขวาเป็นประจำ จนกระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้สร้างพระที่นั่งหมู่ขึ้นใหม่ในบริเวณสวนขวา จึงได้ถมสระสวนขวาหมด (สมชาย พุ่มสะอาด, 2516, หน้า 222-223) สวนขวาถือได้ว่าเป็นสวนที่สร้างขึ้นพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นสูงในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งยังมีการเลี้ยงสัตว์ที่ให้ความบันเทิงและก่อให้เกิดความรู้สึกลสสบายใจได้ คือ นก ส่วนกิจกรรมในสวนขวานั้นไปที่การสร้างความบันเทิงในยามว่าง แต่พื้นที่ในการพักผ่อนอิริยาบถ เช่น สวนขวาได้ทรุดโทรมลงไปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งในระยะต่อมาได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างสวนพฤกษชาติรูปแบบใหม่ขึ้นมาตามตะวันตกที่เน้นในการให้ความรู้เกี่ยวกับพืชพันธุ์ต่าง ๆ

ในช่วงทศวรรษ 2440 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้สนพระทัยในด้านการแสวงหาสัตว์เข้ามาทำเป็นสวนสัตว์ส่วนพระองค์มากนัก หากแต่สนพระทัยในการสร้างสวนพฤกษชาติในเขตพระราชวังมากกว่า (Kisling, 2001, p. 234) ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากทวีปยุโรป

ใน พ.ศ. 2442 จึงมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างที่ประทับใหม่ เพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ เนื่องจากสภาพในพระบรมมหาราชวังที่มีอายุกว่าร้อยปีเริ่มคับแคบ ผู้คนข้าราชการ ทั้งฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ฟ่านักอาศัยร่วมกันอย่างแออัด มีการปลูกสร้างพระตำหนัก เรือน และอาคารใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นมากมาย (บัณฑิต จุลาสัย และพิรศรี ไพวาทอง, 2557, หน้า 10) สอดคล้องกับที่พลโทบัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา ประธานคณะกรรมการองค์การสวนสัตว์แห่งประเทศไทย ได้อธิบายถึงวัตถุประสงค์ในการสร้างพระราชวังดุสิตซึ่งมีความสอดคล้องกับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังดุสิตเป็นสวนพฤกษชาติส่วนพระองค์ทรงใช้เป็นสถานที่ประพาส ทั้งทางสลดมารคและชลมารคเป็นประจำ ทรงใช้เป็นพื้นที่รวบรวมพันธุ์ไม้ต่าง ๆ ที่ทรงเห็นว่าหายาก (บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา, 2519, หน้า 100)

นอกจากนี้ ม.ร.ว.แม่งน้อย ศักดิ์ศรี ได้กล่าวว่า การเสด็จประพาสยุโรป ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีโอกาสเสด็จไปเยี่ยมเยียนพระมหากษัตริย์ในทวีปยุโรปหลายพระองค์ ได้เสด็จทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ รวมทั้งได้ทอดพระเนตรพระราชวังและพระราชอุทยาน ทำให้ทรงสำราญจึงน่าจะเป็นแรงบันดาลใจให้มีพระราชประสงค์จะสร้างวังหรือปรับปรุงพระราชวังในแบบที่เคยได้ทอดพระเนตรมาแล้ว (แม่งน้อย ศักดิ์ศรี, ณพิศร กฤตติกากุล และดรุณี แก้วม่วง, 2525, หน้า 368-369)

ส่วนเหตุผลที่เกี่ยวกับการพักผ่อนนั้นในราชกิจจานุเบกษาได้อธิบายความเหมาะสมในการสร้างพระราชวังดุสิตไว้ว่า ในฤดูร้อนจะร้อนจัดเพราะมีตึกบังอยู่โดยรอบทำให้ขวางทางลม รวมทั้งพระองค์โปรดพระราชดำเนินด้วยพระบาทในระยะทางหนึ่งพอสมควรแก่พระกำลัง ถ้าประทับอยู่บนพระที่นั่งไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินแห่งใดหลายเดือนก็ไม่ใคร่ทรงสบายจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซื้อสวนและนาในระหว่างคลองผดุงกรุงเกษมจนถึงคลองสามเสน ด้านตะวันออกจรดทางรถไฟ เพื่อทำที่ประทับและถนนหนทางที่ประพาสต่อไป พระราชทานชื่อตำบลนี้ว่า “สวนดุสิต” และห้ามเรียกว่า “พระราชวัง” เพราะเหตุที่มีได้สร้างขึ้นด้วยพระราชทรัพย์สำหรับใช้จ่ายในแผ่นดินที่วังนี้บางทีพระราชทานเป็นวังพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใดต่อไป เพราะนั้นจึงไม่ควรเรียก “พระราชวัง” ให้เรียกว่า “วังสวนดุสิต” (แจ้งความเรื่องสวนดุสิต, 2441, หน้า 543)

การจัดพื้นที่ส่วนหนึ่งของพระราชวังสวนดุสิตนั้น นอกจากจะเป็นส่วนของวัง และพระตำหนักต่าง ๆ แล้วยังมีการสร้างสวนพฤกษชาติ และมีการสร้างสระน้ำขนาดใหญ่

เรียกว่า สระอโนตาช กลางสระอโนตาชมีการสร้างเนินดินกลางสระ พระราชทานชื่อว่า *เขาดินวนา* ลักษณะเด่นของ *เขาดินวนา* คือ เป็นสระน้ำขนาดใหญ่ และมีเกาะกลางสระน้ำนั้น ซึ่งจุดนี้เป็นจุดที่เรียกว่าเขาดิน ซึ่งลักษณะการสร้างเช่นนี้คล้ายกับสวนสัตว์ของกษัตริย์แห่งแคว้นอูธ อีกทั้งใน พ.ศ. 2450 มีการติดตั้งท่อเหล็กสูบน้ำส่งต่อไปยังพระที่นั่งอัมพรสถาน พระที่นั่งวิมานเมฆ และสวนแง่เต่ง (บันทึก จุลาสัย และพีรศรี โปหาทอง, 2550, หน้า 737)

ส่วนวัตถุประสงค์ของการสร้าง *เขาดินวนา* ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพระราชวังดุสิตนั้น ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ ได้วิเคราะห์ไว้ว่า คำว่า “วนา” ที่แปลความตรงตัวได้ว่าป่าที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้ห้อยเอาไว้ข้างท้ายคำว่า “เขาดิน” นั้น จึงมีนัยยะสำคัญว่าเป็นสวนป่าจำลอง โดยนำเอาพรรณไม้ต่าง ๆ มาเก็บรวบรวมไว้ในที่เดียวกัน อีกทั้งยังทรงใช้สวนพฤกษศาสตร์ของพระองค์ คือ *เขาดินวนา* แห่งนี้ในการผูกมิตรกับนานาชาติโดยมีกรณีตัวอย่างสำคัญก็คือ การที่พระองค์ทรงปลูกต้นสักทองขึ้นในบริเวณ *เขาดินวนา* ร่วมกับเจ้าชายวัลดิมา พระราชโอรสของพระเจ้าคริสเตียนที่ 8 แห่งเดนมาร์ก เมื่อวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2443 เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงความสัมพันธ์อันดีระหว่างสยามกับเดนมาร์ก สวนพฤกษศาสตร์โบตันนิเกิล ที่เมืองบูยเต็นชอร์ก ไม่ห่างจากบาดตาเวีย เมืองหลวงเก่าบนเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย ที่พระองค์เสด็จประพาสถึง 2 ครั้งในช่วงต้นเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2439 คือวันที่ 1 และวันที่ 4 จะจะมีอิทธิพลต่อการสร้างสวนพฤกษชาติ *เขาดินวนา* ในพระราชวังสวนดุสิตมากที่สุด โดยส่วนหนึ่งอาจจะเป็นสภาพของพืชพรรณ และภูมิอากาศที่ใกล้เคียงกับสยามมากกว่ากลุ่มประเทศยุโรป (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2560)

ดังนั้น *เขาดินวนา* จึงมีได้ตั้งใจสร้างให้เป็นสวนสัตว์ตั้งแต่แรกเป็นเพียงสถานที่หนึ่งที่เน้นการปลูกต้นไม้ให้ร่มรื่นเป็นที่พักผ่อนตามแบบสวนพฤกษชาติ เป็นสถานที่ไว้ฮอดแขกบ้านแขกเมือง อีกทั้งความเป็นสวนพฤกษชาติที่อุดมไปด้วยพรรณไม้นั้น ส่งผลให้เกิดเป็นสถานที่ที่ชนชั้นสูงส่วนใหญ่นึกถึงเป็นลำดับต้น ๆ สอดคล้องกับบันทึกของขุนวิจิตรมาตรา (พ.ศ. 2440-2523) ที่ได้เล่าถึงประสบการณ์ในวัยเด็กที่ *เขาดินวนา* ไว้ว่า

“...ที่เที่ยวก็ไม่เห็นมีที่ไหน นอกจากเขาดิน (สวนดุสิต) เป็นมากที่สุด ทางไปจากถนนตะนาว ไปตามถนนราชดำเนิน สมัยนั้นมันเปลี่ยววังเวง เพราะจะหารถผ่านสักคันหรือหาคนเดินก็ยาก แทบไม่มีเลย

ในเขาดินซึ่งพบคนน้อยนักสัก 2 คน ทั้งนี้เพราะไม่มีอะไรจะดูเลย มีแต่พวกเรานี้เด็ก ๆ ที่ไปวิ่งเล่นกันบ่อย ๆ เพราะมีต้นไม้พุ่มไม้ให้วิ่งลัดเลี้ยวกันสนุกดี...”

(ขุนวิจิตรมาตรา, 2524, หน้า 50-51)

ส่วนสัตว์ต่าง ๆ นั้นไม่ได้ถูกนำมาเลี้ยงในบริเวณ เขาดินนวนา หากแต่ใช้พื้นที่บริเวณอื่นของพระราชวังดุสิตเป็นที่เลี้ยงสัตว์ แสดงให้เห็นถึงความตั้งใจในการสร้างเขาดินนวนา ให้เป็นสวนพฤกษชาติมากกว่าการสร้างเป็นสวนสัตว์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังพระราชหัตถเลขา ตอนหนึ่งที่พระราชทานแก่เจ้าพระยาวรวงศ์ไพบูลย์ (หม่อมราชวงศ์เย็น อิศรเสนา) พ.ศ. 2445 ไว้ว่า

“...บัดนี้เกิดความพอใจในเรื่องผสมม้า ได้ซื้อม้าตัวผู้ 1 นางม้า 4 คิดจะลองไปผสมดูที่สวนดุสิต ม้าครั้นนี้เป็นม้าดีมีลูกที่ใช้การได้แล้วเอาไปด้วย 2 ตัว งามพอใช้ ที่ซึ่งจะเลี้ยงนั้นคิดว่าในที่ซึ่งกะไว้ว่าจะทำโรงม้าคือ อยู่ระหว่างถนนสัมมมือและถนนดวงดาว...อนึ่งคอกเวรินเนอร์เยนเรล เขาให้กว้างดาว 2 คู่ หรือ 3 คู่ ของเขาปล่อยให้อยู่ในสนามหญ้าเฉย ๆ มีต้นไม้ใหญ่เป็นที่พักร่มแต่ของเราจะปล่อยให้เฉย ๆ เช่นนั้นหมาคงกัดตายหมด ให้คิดอ่านกันรั้วที่สวนเจ๊ก ต้องมีเรือนที่ขึ้นดินสำหรับกวางเข้าไปพักอาศัยกว้างสัก 6 คอก ยาว 3 วา ฝากั้นที่เปิดแต่ด้านหน้าสำหรับหลบฝนเข้าไปนอน ในคอกให้ปรับพื้นเรียบปลูกหญ้าทำรางน้ำ...แต่รั้วที่จะใช้กันนั้นจะใช้อย่างไรเข้าก็ออกจะหมดปัญญา เพราะหมาของเรามันกระโดดคล่องนักให้คิดอ่านอย่างดีที่สุดที่จะป้องกันอย่าให้หมาหลุดเข้าไปในนั้น...ถ้าต้นไม้ซึ่งจะบังร่มไม่มีพอ ให้ปลูกเป็นกระโจมเหมือนโรงที่บไว้แห่งใดแห่งหนึ่งสำหรับให้กวางพักผ่อนแทนร่มไม้”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2526, หน้า 46-47)

จะพบว่า การเลี้ยงสัตว์ในบริเวณ เขาดินนวนา นั้นยังไม่มีกรกรกล่าวถึง มีเพียงการเลี้ยงสัตว์ในบริเวณอื่น ๆ ของพระราชวังเท่านั้น ซึ่งนอกจากม้าและกวางดาวในเขตพระราชวังดุสิตแล้ว ยังพบการเลี้ยงไก่ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2526, หน้า 69) อีกทั้งในจดหมายเหตุการณ์ก่อสร้างและซ่อมแซมพระที่นั่งวิมานเมฆ พ.ศ. 2443-2518 ได้กล่าวบริเวณพระที่นั่งวิมานเมฆ การสร้างคอกสำหรับเนื้อทราย

นางแก่ง (บัณฑิต จุลาสัย และพิรศรี โปวาทอง, 2550, หน้า 454) นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2455 ทรงได้พระเสวตรวชิรพาหุข้างฝือกประจำพระองค์เข้ามาเลี้ยงในโรงช้างของพระราชวังดุสิต (การกำหนดแห่งพระเสวตรวชิรพาหุ ขึ้นยืนโรงในพระราชวังสวนดุสิต, 2455, หน้า 2681)

ดังนั้น *เขาดินวนา* จึงเป็นพื้นที่ที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นพื้นที่สำหรับการพักผ่อนภายใต้ประสบการณ์ที่ทรงพบเห็นจากการเสด็จประพาสต่างประเทศในเอเชียมาก่อนที่จะทรงทอดพระเนตรแถบยุโรปในภายหลัง โดยเน้นเป็นการสร้างให้เป็นสวนพฤกษชาติมากกว่าการสร้างเพื่อเป็นสวนสัตว์ อีกทั้งยังพื้นที่ที่ที่สวนไว้เฉพาะชนชั้นสูงไม่ใช่สำหรับบุคคลทั่วไป ส่วนของสัตว์นั้นถูกแยกออกจาก *เขาดินวนา* อย่างสิ้นเชิง ด้วยทรงคำนึงถึงความปลอดภัยของสัตว์ที่ทรงนำมาเลี้ยง การแยกสัตว์ออกจากพื้นที่หลักจะเป็นการง่ายต่อการบริหารจัดการมากกว่าการปล่อยสัตว์ให้อยู่ตามพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วไปซึ่งจะถูกทำอันตรายจากสัตว์อื่น อีกทั้งในบริเวณ *เขาดินวนา* ไม่พบหลักฐานอื่นใดที่อธิบายการสร้างที่สำหรับเลี้ยงสัตว์ในบริเวณนั้น พบเพียงหลักฐานที่กล่าวถึงการปรับปรุงสวนและดูแลพืชพันธุ์ต่าง ๆ เท่านั้น

หากพิจารณาแล้วจะพบว่า การสร้างพระราชวังดุสิตนั้นจะสร้างอย่างถูกสุขลักษณะตามหลักการแพทย์และสุขอนามัยแบบตะวันตกสมัยใหม่ ซึ่งต้องมีอากาศถ่ายเทสะดวกและโปร่งโล่งสบาย (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2560) ถือเป็น การปรับอัตลักษณ์เข้าใกล้เทียบเคียงศูนย์กลางของโลก จึงต้องทำตนให้คุ้นเคยหรือมีพฤติกรรมในลักษณะเดียวกันกับชนชั้นปกครองในประเทศโลกตะวันตก (ธงชัย วินิจจะกุล, 2546, หน้า 57) *เขาดินวนา* เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนและเริ่มกลายเป็นสถานที่สำหรับประชาชนทั่วไปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเปิด *เขาดินวนา* เป็นพื้นที่สาธารณะ

การเปิดพื้นที่ *เขาดินวนา* เป็นสาธารณะเริ่มปรากฏขึ้นใน พ.ศ. 2475 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระยาบริหารราชมานพ (เนียน สาคริก) เป็นหัวหน้าจัดการตกแต่งสถานที่เพื่อให้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของประชาชนและเปิดให้บริการ พื้นที่ *เขาดินวนา* แบ่งออกเป็น 2 ตอน คือ ตอนนอกสนามเสือป่าเปิดให้ประชาชนเข้าไปชมได้โดยไม่เสียเงินและในสนามเข้าไป ผู้ที่ต้องการเข้าชมต้องเสียค่าผ่านประตูคนละ 10 สตางค์ แต่ถ้าনারดเข้าไปด้วยต้องเสียค่าผ่าน

เพิ่มขึ้นอีก เช่น จักรยาน 10 สดางค์ รถจักรยานยนต์ 20 สดางค์ รถยนต์ 30 สดางค์ ภายในมีสถานที่พักผ่อนหย่อนใจต่าง ๆ มีร้านขายอาหาร มีเรือให้เช่าพายเล่นในสระ โดยเสียค่าเช่าเรือเพียงเล็กน้อย และมีที่ให้จอดเรือพักผ่อนเล่นเย็น ๆ มีสวนสัตว์ต่าง ๆ ให้ชม มีกีฬา เช่น กอล์ฟ เทนนิส แบดมินตันให้เล่น และมีสะพานสำหรับล่องอาบน้ำ เล่นน้ำได้แทนการไปเล่นน้ำที่หัวหิน (วิระยุทธ ปีสาลี, 2555, หน้า 156-157) อีกทั้งในสมัยรัชกาลที่ 7 นี้ยังได้มีการสร้างศาลาเรือนไทยขึ้นที่เกาะกลางน้ำและศาลาเรือนกระจก ขึ้นที่เขากบ (บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา, 2519, หน้า 101) ประทับ คล่องตรวจโรค ประธานกรรมการบริษัท อินเทอร์เน็ตในชั้นแนล บิสซิเนส ดีเวลลอปเม้นท์ จำกัด ได้กล่าวถึง *เขาดินวนา* ไว้ในช่วงรัชกาลที่ 7 ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจของ *สวนสัตว์ดุสิต* ที่ติดหูและขึ้นชื่อมานานไว้ว่า

“ข้าพเจ้าอดทนอยู่ได้ประมาณ 3 เดือน ก็เก็บสดางค์ได้กว่า 60 สดางค์ พอวันนั้นก็เดินแถวไปถวายบังคมพระบรมรูปทรงม้ากับแถวโรงเรียน พอเขาเลิกปล่อยให้กลับบ้านข้าพเจ้าก็ไม่ยอมกลับ เทียวเดินหาของเล่น ซื้อมันแก๊บบึงอย่างสนุกสนาน เข้าเขาดินเดินดูลิงดูช้าง จนมืด สดางค์ก็หมด ทั้งหัวทั้งเหนี่ยวจะเดินกลับบ้านก็ไม่ไหวหมดแรง”
(ประเท็บ คล่องตรวจโรค, 2513, หน้า 80)

ความนิยมของ *เขาดินวนา* มีมากจนมีคำกล่าวที่ว่า “ชื่อสวนดุสิตชกจะลืมนั่น หายไป ใคร ๆ ก็รู้จักกันในชื่อใหม่ว่า *เขาดินวนา*” (คำเนียร เลขะกุล, 2504, หน้า 37) จะเห็นได้ว่า *เขาดินวนา* เป็นสถานที่ที่คนในกรุงเทพฯ มักเข้าไปเที่ยวชมในเวลาว่าง เพื่อเป็นการพักผ่อนหย่อนใจ ความนิยมเช่นนี้ยังมีอยู่และทวีความสำคัญมากขึ้น *เขาดินวนา* ได้กลายเป็นสถานที่ท่องเที่ยวสาธารณะในเมืองหลวงที่เกิดขึ้นและขยายตัวพร้อมกับการเข้าสู่สภาวะสังคมสมัยใหม่ของกรุงเทพฯ (เอกชัย เอื้อธารพิสิษฐ์, 2545, หน้า 86) เมื่อกรุงเทพมหานครขึ้นชื่อว่าเป็นเมืองใหญ่ จะขาดพิพิธภัณฑสถาน หอศิลป์ หอสมุด และสวนสัตว์ไม่ได้ โดยเฉพาะสวนสัตว์นั้นนอกจากจะเป็นที่นำสัตว์ใหญ่เล็ก นานาชนิดจากถิ่นต่าง ๆ ทั่วโลกมาเลี้ยงไว้แล้วยังเป็นสถานที่ให้ความรู้เกี่ยวกับชีวิตของสัตว์และฝึกงานศิลป์เกี่ยวกับชีวิตสัตว์ นอกจากนั้นยังจัดให้บริเวณสวนสัตว์อันกว้างใหญ่ เป็นอุทยานสำหรับประชาชนใช้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจไปในตัว (คำเนียร เลขะกุล, 2504, หน้า 6-7) เป็นการแสวงหาความรุดหน้าเข้าสู่สมัยใหม่ “การทำให้ทันสมัย” (modernization)

ความอยากศิวิไลซ์เช่นนี้เป็นประเด็นตลอดสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม (ธงชัย วินิจจะกุล, 2546, หน้า 15) รัฐบาลได้นำเข้าความคิดที่จะสร้างสวนสัตว์ตามเมืองใหญ่ ๆ หรือเมืองหลวงมาจากโลกตะวันตก ทำให้เกิดความพยายามในการสร้างความทันสมัยหรือความศิวิไลซ์ให้เกิดขึ้นกับชาติ การจัดให้มีสวนสัตว์จึงเป็นตัวเลือกที่ดีในการประกาศตนถึงความเป็นประเทศทันสมัย ศิวิไลซ์และลดความก้าวหน้าต่อชาติตะวันตกอื่นได้ ประกอบกับการขยายตัวของจำนวนประชากรในกรุงเทพมหานครที่เพิ่มมากขึ้น

จากเหตุดังกล่าวทำให้ใน พ.ศ. 2481 รัฐบาลได้ขอพระราชทาน *เขาดินวนา* มาเป็นสวนสาธารณะอีกแห่งเพื่อรองรับจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้น (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2481) ประกอบกับรัฐบาลต้องการสร้างสวนอัมพรจึงให้เทศบาลนครกรุงเทพฯ ย้ายกวาดตางที่ยังคงเหลือประมาณ 10-12 ตัว มาเลี้ยงไว้ใน *เขาดินวนา* (บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา, 2519, หน้า 101) และย้ายสัตว์บางชนิด เช่น จระเข้ ลิง จากสวนสราญรมย์ มาไว้ใน *เขาดินวนา* และให้จัดตั้งเป็นสวนสัตว์ดุสิต โดยมีพระสวส์ตรีวิธีสอน เป็นผู้อำนวยการขึ้นตรงกับเทศบาลนครกรุงเทพ อีกทั้งเทศบาลนครกรุงเทพได้สร้างทางเดิน บ่อ คอก และกรงเลี้ยงสัตว์ขึ้นในบริเวณ *เขาดินวนา* และขอให้สำนักพระราชวังส่งช้างหลวงมาให้ประชาชนชมในวันอาทิตย์ มี ฟังแป้น และฟังก่า เป็นต้น (เกยูร ศรีม่วง, 2531, หน้า 13) ผลจากการที่รัฐบาลได้ย้ายสัตว์ต่าง ๆ เข้ามาเลี้ยงไว้ที่ *เขาดินวนา* ส่งผลให้ในที่สุด *เขาดินวนา* กลายสภาพจากสวนพฤกษชาติเป็นสวนสัตว์อย่างแท้จริง

อภิปรายผล

แนวคิดในสังคมไทยที่ผ่านมามักจะอธิบายถึงการเกิดขึ้นของ *สวนสัตว์ดุสิต* ว่าเป็นผลจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2440 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสวนสัตว์ในประเทศอังกฤษแล้วทรงพอพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก ส่งผลให้เมื่อพระองค์เสด็จนิวัติพระนครจึงทรงสร้างเขาดินวนาขึ้นเป็นสวนสัตว์ของประเทศ ซึ่งเป็นการอธิบายจุดกำเนิดของสวนสัตว์ในประเทศไทยและเป็นภาพจำเรื่อยมาในสังคมไทย

อย่างไรก็ตาม จากผลการวิจัยจะเห็นได้ว่าจุดเริ่มต้นในการสร้าง *เขาดินวนา* นั้นคือ การสร้างให้เป็นสวนพฤกษชาติมากกว่าสวนสัตว์ โดยเป็นผลมาจากการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง

พ.ศ. 2413-2414 ในประเทศสิงคโปร์ ประเทศอินโดนีเซีย และประเทศอินเดีย ทำให้ได้เสด็จไปทอดพระเนตรกิจการสวนพฤกษชาติและสวนสัตว์ในประเทศเหล่านั้นซึ่งขณะนั้นได้ตกเป็นอาณานิคมของตะวันตก กลายเป็นประสบการณ์ที่ทรงคุณค่าก่อนที่จะมีการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 พ.ศ. 2440 ซึ่งในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้พระองค์ยังได้เสด็จประพาสสวนพฤกษชาติ สวนในพระราชวังต่าง ๆ และสวนสัตว์เช่นเดิมและได้รับรู้ถึงวัฒนธรรมการพักผ่อนของชาวตะวันตกที่นิยมการพักผ่อนตากอากาศในบรรยากาศธรรมชาติที่กำลังแพร่หลาย ทำให้เมื่อเสด็จกลับมาสู่ประเทศไทยทรงมีพระราชดำริสร้างพระราชวังดุสิตใน พ.ศ. 2442 เพื่อเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจแบบสวนพฤกษชาติ และสร้าง *เขาดินวนา* ในพระราชวังดุสิตด้วย โดยลักษณะของ *เขาดินวนา* มีความคล้ายคลึงกับสวนสัตว์ของอดีตราชาแคว้นอูธ ซึ่งพระองค์เคยเสด็จไปทอดพระเนตรเมื่อครั้งเสด็จประพาสอินเดีย ขณะเดียวกันบรรดาสัตว์ต่างชนิดนำมาเลี้ยงในพื้นที่ *เขาดินวนา* แต่อย่างไร หากแต่ถูกนำไปเลี้ยงในบริเวณอื่นของพระราชวังดุสิต *เขาดินวนา* จึงเป็นสวนพฤกษชาติแห่งแรกมากกว่าเป็นสวนสัตว์แห่งแรก และผู้มีสิทธิ์เข้า *เขาดินวนา* จำกัดได้เฉพาะชนชั้นสูงเท่านั้น การเปิด *เขาดินวนา* อย่างสวนสาธารณะเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2475 พร้อมทั้งมีบริการต่าง ๆ ให้ผู้ที่เข้าพักผ่อนได้ทำกิจกรรม ภาพลักษณ์ของ *เขาดินวนา* จึงเป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจตลอดมา จนกระทั่งใน พ.ศ. 2481 รัฐบาลได้ขอพระราชทาน *เขาดินวนา* มาเปิดเป็น *สวนสัตว์ดุสิต* เพื่อเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจสำหรับประชาชนที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นในกรุงเทพฯ พร้อมทั้งนำสัตว์ต่าง ๆ ย้ายเข้ามาเลี้ยงใน *สวนสัตว์ดุสิต* ภาพความเป็นสวนสัตว์ของ *เขาดินวนา* ในคราบ *สวนสัตว์ดุสิต* จึงถือกำเนิดขึ้นอย่างแท้จริง

ข้อเสนอแนะการวิจัย

ข้อเสนอแนะทั่วไป

บทความนี้มุ่งศึกษาเกี่ยวกับจุดกำเนิดและการเปลี่ยนแปลงของ *เขาดินวนา* ซึ่งพยายามแสดงให้เห็นถึงการเกิดขึ้นของ *เขาดินวนา* และพัฒนาการจนกลายเป็น *สวนสัตว์ดุสิต* ซึ่งองค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นประเด็นสำคัญที่จะให้รายละเอียดในการอธิบายถึงประสบการณ์การเสด็จประพาสสวนสัตว์ในต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีประโยชน์ต่อการนำไปสร้างเป็นฐานข้อมูลเพื่อเผยแพร่แก่สาธารณชน

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยในอนาคต

1. การที่ *เขาดินวนา* ได้กลายสภาพเป็น *สวนสัตว์ดุสิต* ซึ่งถือเป็นสวนสัตว์ที่มีความสำคัญคู่กับสังคมไทยมาอย่างยาวนาน การศึกษาการเปลี่ยนแปลงของ *สวนสัตว์ดุสิต* ในแต่ละช่วงเวลาจึงเป็นหัวข้อที่ควรศึกษาต่อไปในอนาคต
2. การศึกษาเกี่ยวกับการความคิดของชาวตะวันตกที่มีต่อรับวัฒนธรรมตะวันตกของไทย ซึ่งเป็นสิ่งที่ควรศึกษาควบคู่ไปกับวัฒนธรรมการพักผ่อนหย่อนใจที่สยามประเทศ ในขณะนั้นได้รับอิทธิพลมาจากตะวันตก

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของปริญญาานิพนธ์ เรื่อง พัฒนาการของสวนสัตว์ในสังคมไทย พ.ศ. 2481-2535 หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ซึ่งได้รับได้รับการอุดหนุนการวิจัยและนวัตกรรมจากสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ ประจำปีงบประมาณ พ.ศ. 2564 ในประเด็นวิจัย: ครอบครั้ว ชุมชน คนรอบข้าง: ความสัมพันธ์ของมนุษย์ในยุคสมัยของความพลิกผัน

รายการอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2514). จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวาในรัชกาลที่ 5 ครั้งที่ 1 และ 2 ใน หนังสืออนุสรณ์งานสถาปนากิจศพ หม่อมเกษร สนิทวงศ์ ณ เมรุ วัดมกุฏกษัตริยาราม พระนคร วันที่ 13 พฤษภาคม พุทธศักราช 2514. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มนตรี.
- การกำหนดแห่งพระเสวตรวชิรพาหุ ขึ้นยืนโรงในพระราชวังสวนดุสิต. (2455, 17 มีนาคม). ราชกิจจานุเบกษา. หน้า 2681.
- เกยูร ศรีม่วง. (2531). สวนสัตว์ดุสิต. ใน *ที่ระลึกในวาระครบรอบ 50 ปี สวนสัตว์ดุสิต 18 มีนาคม 2531* (หน้า 13-16). กรุงเทพฯ: องค์การสวนสัตว์.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2458). *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2453) ใน หนังสืออนุสรณ์ในงานศพ อำพัน มารดา พุทธศักราช 2458*. พระนคร: โสภณพิพิธธรรมาคาร.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2501). *พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานแต่ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 ภาค 2*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา ประทานในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 9 กรกฎาคม 2501).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2526). *พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระปิยมหาราชพระราชทานเจ้าพระยาวรวงศ์ไพบูลย์ และประวัติเจ้าคุณพ่อ* ใน *หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงเรียบ สนิทวงศ์ ท.จ. ณ เมรุวัดธาตุทอง วันพุธที่ 8 มิถุนายน 2526*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ ตีรณสาร.
- แจ้งความเรื่องสวนดุสิต. (2441, 12 มีนาคม). ราชกิจจานุเบกษา. หน้า 543.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, สุชาติ สวัสดิ์ศรี และอรอนงค์ ทิพย์พิมล. (2547). *รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.

- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. (2522). *เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) (เจ้าคุณกรมท่า)*. ใน *หนังสืออนุสรณ์งานศพ นายเทอด บุนนาค ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ 16 สิงหาคม 2522*. ม.ป.ท.
- คำเนริ เลขะกุล. (2504). *สวนสัตว์ดุสิต*. *อนุสาร อสท.*, 2(2), 37-45.
- ทิวาพร ใจก้อน. (2555). *แนวคิดและความรู้เรื่องคัตรูพีชในสังคมไทย พ.ศ. 2435-2487*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธงชัย วินิจจะกุล. (2546). *ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าคิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑ์ทั้งในและนอกประเทศ*. *รัฐศาสตร์สาร*, 24(2), 1-66.
- แน่น้อย ศักดิ์ศรี, ณพิศร กฤตติกกุล และดรณัฏ แก้วม่วง. (2525). *พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2325-2525)*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- บัญญัติ เทพหัสติน ณ อุทยาน. (2519). *ประวัติของฉันทน์*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- บัณฑิต จุลาสัย และพีรศรี โปวาทอง. (2550). *การศึกษาข้อมูลในเอกสารประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรมพระราชวังดุสิต: รายงานผลการวิจัย*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- บัณฑิต จุลาสัย และพีรศรี โปวาทอง. (2557). *วังสวนดุสิต*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ประเก็บ คล่องตรวโจโรค. (2513). *สารคดีนิยายแห่งชีวิต 50 ปีของข้าพเจ้า*. ม.ป.ท.
- ปิ่นเพชร จำปา. (2545). *วัฒนธรรมการท่องเที่ยวในสังคมไทย พ.ศ. 2394-2544*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, คณะศิลปศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิจิตรมาตรา, ขุน. (2524). *กรุงเทพฯ เมื่อ 70 ปีก่อน (พิมพ์ครั้งที่ 2)*. กรุงเทพฯ: เรืองศิลป์.
- วีระยุทธ ปีสาลี. (2555). *ชีวิตยามค่ำคืนในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2427-2488*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วีระยุทธ ศรีสุวรรณกิจ. (2545). *การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2445-2475*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ศรีสทเทพ, พระยา. (2451). *จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 1*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ. (2560). *เขาดิน เดิมไม่ใช่สวนสัตว์ แต่เป็น botanical garden ไฮโซ ในพระราชวังสวนดุสิต*. เข้าถึงได้จาก <https://thematter.co/thinkers/dusit-zoo/40695>
- สมชาย พุ่มสะอาด. (2516). *สารวิทยคดี*. กรุงเทพฯ: อมรการพิมพ์.
- สหาย สาคิดอนันท์. (2546). *ร.5 เสด็จอินเดีย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2481). สร.0201.31/4 *การจัดสวนพฤกษศาสตร์และสวนสัตว์ที่ลุมพินี (พ.ศ. 2481-2496)*.
- สุดแดน วิสุทธิลักษณ์. (บรรณาธิการ). (2560). *ลिंगสาราสัตว์ : มานุษยวิทยาว่าด้วยสัตว์และสัตว์ศึกษา*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเพื่อการศึกษาประชาธิปไตยและการพัฒนา.
- เอกชัย เอื้อธารพิสิฐ. (2545). *สวนสัตว์: มายาคติว่าด้วยธรรมชาติและสัตว์ป่า*. วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล, สาขาวิชามานุษยวิทยา, คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- Mullan, B., & Marvin, G. (1998). *Zoo culture* (2nd ed.). Illinois: University of Illinois Press.
- Kisling, V. N. (2001). *Zoo and aquarium history: ancient animal collections to zoological gardens*. Washington D.C.: CRC Press.